

FTAMA: 06.77.05

DOI: <https://doi.org/10.55871/2072-9847-2023-58-1-36-48>**У.Е. Абдраманова ***

1 курс «Экономика» ББ докторанты
Тұран Университеті
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: uabdramanova4@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2024-3646

Н.С. Шманова

Э.Ф.М
ЖШС «Агробיוветсервис»
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: nurka_20_10@mail.ru
ORCID: 0000-0002-7324-7632

Ж.С. Дюсембинова

Э.Ф.М
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң
университеті,
Семей қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: sajpitin@mail.ru
ORCID: 0000-0001-5712-1290

М.К. Тузубекова

Э.Ф.К., доцент
«Туран Астана» университеті
Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: t-madina@yandex.ru
ORCID: 0000-0001-7135-4402

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АДАМИ КАПИТАЛДЫ ДАМУДЫҢ БАҒЫТТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Мақалада елдің бәсекеге қабілеттілігіне тәуелділікке және Қазақстан Республикасының мемлекеттік бағдарламаларына сәйкес ұлттық адами капиталды қалыптастыратын факторларға арналған зерттеу нәтижелері негізінде Қазақстан Республикасының адами капиталын дамытудың негізгі бағыттары қарастырылады. Ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілік деңгейін едәуір арттыратын және Ұлттың тұрақты дамуын қамтамасыз ететін білім берудің, атап айтқанда елдің жоғары және инновациялық әлеуетінің маңыздылығы ерекше атап өтіледі.

Зерттеу шеңберінде факторлық талдау негізінде Қазақстан өңірлерінің адами капиталының даму деңгейінің статистикалық көрсеткіштерінің жүйесі әзірленді. Адами капитал халықтың өмір сүру кезеңінде қалыптасатынын ескере отырып, зерттеу осы капиталды жинақтау, қалыптастыру және қолдану кезеңдеріне сәйкес жүргізілді. Бұл мақалада Қазақстан өңірлері бойынша 2010-2021 жылдардағы динамикадағы адами капиталдың негізгі индикаторларына баға берілді.

Зерттеу нәтижелері бойынша Адами капиталдың даму деңгейінің Қазақстан Республикасы өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейімен байланысы туралы қорытындылар жасалды.

Түйінді сөздер: адами капитал, біліктілік, адами ресурстар, стратегиялық басқару, еңбек ресурстары.

■ Кіріспе

Қазақстан Республикасы экономикасының өзекті мәселелерінің бірі елдің бәсекеге қабілетті адами капиталын қалыптастыру арқылы оның бәсекеге қабілеттілігінің жоғары деңгейін қалыптастыру және қолдау болып табылады.

Қазіргі уақытта ұлттық бәсекеге қабілеттілік әлемдік экономикалық жүйедегі орын үшін күрес құралы ретінде ұсынылуда.

Зерттеу объектісі Қазақстан Республикасының экономикасы, атап айтқанда ұлттық экономика мен адами капиталдың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыратын Қазақстан Республикасының макроэкономикалық көрсеткіштері болып табылады.

Зерттеу пәні – адами капиталды қалыптастырумен, бағалаумен, ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігіне әсер етумен байланысты, оның бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған әлеуметтік-экономикалық қатынастардың жиынтығы.

■ Әдебиетке шолу

Адами капитал зерттеу объектісі ретінде экономикалық теория, менеджмент, әлеуметтану және психология тұрғысынан әртүрлі аспектілерде қарастырылды.

Қазіргі экономикалық ғылымда адами капиталды талдаумен қатар елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мәселесі маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Бәсекелестік, макроэкономика, халықаралық және ұлттық экономика саласындағы зерттеулердің теориялық және әдіснамалық негізіне шетелдік авторлардың еңбектері, соның ішінде М.Блауг, Л.Вальрас, Дж.М. Кейнс, А.Маршалл, Дж.С. Милл,

М.Портер, В.Парето, Дж.Робинсон, С.Фишер, М.Фридман, Дж.Шумпетер және т.б. Элбеков, С.В. Брагинский, А.Городецкий, Р.Г. Емцова, А.П. Киреева, В.М. Коллонтай, Е.Л. Леонтьев, А.Я. Лившиц, В.П. Орешина, В.В. Перская, В.Ю. Преснякова, К.А. Семенова, И.П. Фаминский, В.И. Фомичева, Р.И. Хасболатова, Р.А. Фатхутдинова және т.б. Қазақстанда бәсекеге қабілеттілік мәселелерімен Е.Б.Аймағамбетов, А.А. Әлімбаев, Р.А.Алшанов, Я.А.Әубәкіров, С.Б.Ахметжанова, А.Е. Есентүгелов, Ә.Қ.Қошанов, М.Б.Кенжеғұзин, Н.Қ.Нұрланова, О.Е.Сәбден, С.С.Сатубалдин, Қ.А.Сағадиев, Ғ.Н. Гамарник, Г.Ж.Нұрмұханова және т.б.

Қазақстан Республикасында адами капиталды қалыптастыру мен дамытуға көп көңілді А.Г. Мұхамеджанованың «Қазақстанның адами капиталы: қалыптасуы, жағдайы, қолданылуы» еңбегінде бөлінді. К.Маркстың капиталға берген анықтамасына сүйене отырып, ол адами капиталға келесідей анықтама береді: біріншіден, адами капитал – бұл адамға бастапқыда жетілдірілгеннен көп құндылық жасауға мүмкіндік беретін адам қабілеттерінің өздігінен кеңеюі. Екіншіден, адами капитал – циклдік формаға ие қоғамдық ұдайы өндіріс категориясы. Үшіншіден, адами капитал – қоғамның экономикалық қатынастар жүйесінде орталық орын алатын, ғылыми-техникалық прогрестің қарқыны мен бағытына, өндіріс пен ұдайы өндіріс процесінің тиімділігіне әсер ететін объективті экономикалық қатынас және экономиканың жетекші факторы болып табылады [1].

Қазақстанның ғалым-экономисі С.Сатубалдиннің «Қазіргі заманғы өндіріс жұмыс күшінің ұдайы өндірісіне көбірек қаржы бөлуді, білім беруді, мәдениетті дамытуға, біліктілікті арттыруға жұмсалатын қаржыны ұлғайтуды талап етеді» дегенге қатысты ұсыныстары құнды. интеллектуалдық әлеуетін қалыптастыру». Осыған байланысты жұмыс күшін қалыптастырудың тиімділігіне байланысты проблемаларды байыпты зерттеулер күтіп тұр. Еліміздің дамуының негізгі көздеріне тоқтала келе, «Ел тағдырын табиғат емес, адам, адам ресурстары анықтайды. Табиғи ресурстарға ғана тоқталсақ, Африка әлемдегі ең озық континент болар еді...» [2].

Қ.С.Мұхтарова [3] және Е.С. Детковская [4] адам ресурстары саласындағы мемлекеттік саясаттың рөлінің басымдылығын негіздейді. Бұл салада тиісті шешімдердің болмауы қоғамның әлеуметтік тұрақсыздығына, дұрыс тамақтанбауға, ауруға шалдығуға, қылмыстың артуына, туу көрсеткішінің төмендеуіне, өлім-жітімнің артуына және тұтастай алғанда халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуіне әкеледі. Анықтау бойынша, әл-ауқаттың ең жақсы көрсеткіші - білім беру, мәдениет және денсаулық сақтау сияқты салаларды қоса алғанда, адамның әлеуметтік қызметтерді (тамақтан басқа) нақты тұтынуы.

Академик А.Қ. Қошанов адами капиталды зерттеудің екі тәсілін анықтайды: «оның мәнін қорлардың құны, оның ішінде еңбекақы, адами капиталға инвестиция ретінде тар түсіну және көптеген экономикалық және әлеуметтік аспектілерді ескере отырып, бұл ұғымға неғұрлым кеңірек анықтама беру. Бұл айырмашылықтар құрылымында ең бай мазмұнды сипаттайтын білім беру, зияткерлік, ғылыми және кәсіпкерлік әлеуетті білдіретін «адами капитал» категориясының мәнін анықтауға бірдей емес көзқараспен байланысты» [5].

«Адам капиталы» түсінігінің кеңейтілген түсіндірмесін профессор М.К. Мелдаханов – «елдің индустриалды-инновациялық дамуы жағдайында еңбек өнімділігін арттыруға және халыққа жұмсалған шығындар мен инвестицияларды қайтаруға, ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігі мен тұрақтылығын қамтамасыз етуге қабілетті адам ресурстарының жинақталған білімінің, білімі мен кәсібилігінің жиынтығы. адамдардың жоғары өмір сүру сапасына қол жеткізу» [6].

Осылайша, экономикалық доктриналардың бүкіл тарихында адами капитал теориясы бойынша көптеген шетелдік және отандық ғалымдар зерттеулермен айналысты. Адами капиталға теориялық және тарихи шолу көрсеткендей, бұл термин барған сайын айқын әлеуметтік-экономикалық сәйкестікке ие бола отырып, дамып келеді.

Терминді барынша толық түсіну үшін оның мәнін, құрылымдық мазмұнын, қазіргі экономикалық қатынастар жүйесіндегі қалыптасу және даму факторларын толығырақ қарастыру қажет.

■ Материалдар мен әдістер

Зерттеу келесі ғылыми әдістерді қолдануға негізделген: жалпылау жекеден жалпыға, жалпыдан экономикалық бағалауға (аналогия). Зерттеу әдістерін таңдау алға қойылған мақсатқа, атап айтқанда отандық цифрландыру нарығының тәуекелдері мен мүмкіндіктеріне қол жеткізуге бағытталған.

Зерттеу қарастырылатын фактілер мен құбылыстарды талдаудың жүйелі, жан-жақты және сыни көзқарасына негізделген. Жұмыс барысында жалпы ғылыми әдістер мен синтез, салыстыру, топтастыру әдістері, құрылымдық-функционалдық, факторлық және экономикалық-статистикалық талдау әдістері, графикалық әдіс кеңінен қолданылды.

■ Нәтижелер мен пікірталас

Нарықтардың жаһандануы және экономикалық қатынастардың трансұлттықтануы елдер мен ірі корпорациялар арасындағы ықпал ету және өткізу нарықтары үшін бәсекелестікті күшейтіп, бәсекелестіктің жаңа құралдары мен әдістерінің пайда болуына ықпал етеді. Инновацияларды енгізуге, экономиканы жаһандану жағдайына бейімдеуге, жоғары бәсекеге қабілеттілікке қол жеткізуге мүмкіндік беретін адам капиталы.

Зерттеушілер әлеуметтік-экономикалық құрамдастардың тұтас тобының интегралды көрсеткіші ретінде ұлттық экономика мен адами капиталдың бәсекеге қабілеттілігі арасындағы корреляцияның жоғары дәрежесін атап өтеді. Дегенмен, ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілік деңгейін анықтайтын негізгі фактор ретінде адам капиталының өзара байланысы мен әсер ету дәрежесі әлі де жеткілікті зерттелмеген. Бұл жалпы ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған адами капиталдың мазмұнын анықтау, оны бағалау әдістемесін таңдау, ағымдағы жағдайды талдау және оны дамыту бойынша ұсыныстар кешенін әзірлеу қажеттілігін білдіреді.

«Адами капитал» термині экономикалық теориядағы ең күрделі және қайшылықты категориялардың бірі болып табылады. Адами капитал теориясы институционалдық теорияның, неоклассикалық теорияның, неокейнсиандықтың және басқа да нақты экономикалық теориялардың жетістіктеріне негізделген. Оның пайда болуы қоғам мен экономиканың даму қарқыны мен сапасына әсер ететін адамның рөлі мен оның қызметінің жинақталған нәтижелерін терең түсінудің пайда болған мәселесіне жауап болды[7].

Адами капитал теориясы экономикалық ғылымда бірте-бірте қалыптасты, оның эволюциясы барысында концепция ерте заманнан бүгінгі күнге дейін елеулі өзгерістерге ұшырады.

Әлемнің дамыған елдерінің элиталық клубына кіру дамудың индустриалдыдан постиндустриалды кезеңіне өтуді, көміртегіден «жасыл» экономикаға көшуді, ғылымның, білім мен ғылымның дамуына негізделген серпінді - ғылымды қажет ететін озық өндірістер, қолайлы инвестициялық және инновациялық климат құру, техникалық күрделі тауарлар шығаратын экспортқа бағытталған өндірістерді дамыту қажеттіліктерін қанағаттандыратын ғылыми зерттеулерді дамытудың жоғары қарқыны, білім берудің барлық түрлерінің қарқынды өсуі, әсіресе жоғары техникалық білім беру, үздіксіз білім беру жүйесін құру, оның ішінде оқыту курстары, қайта даярлау және біліктілігін арттыру, тиімділік пен еңбек өнімділігін арттыру, өмір сүру сапасын жақсарту, осы негізде инновациялық экономиканы немесе білім экономикасын қалыптастыруды өсіру болып табылады.

Соңғы жылдары Қазақстанда бұл бағытта көптеген күш-жігер жұмсалды: заңнамалық база қалыптасты, даму институттары құрылды, мемлекеттік бағдарламалар қабылдануда, ұлттық инновациялық жүйе қалыптасуда.

Қазіргі уақытта адам капиталының өсу факторлары жүйесінде мемлекеттің рөлін арттыру тенденциясы байқалады.

Мемлекет елді дамытудың жалпы стратегиясын жасайды, оның нәтижесі адами капиталды дамытудың жоғары деңгейі болады[8].

Мемлекет адамның отбасы мен қоғамда өмір сүруінің негіздерін заңмен бекітеді, экономикалық, оның ішінде еңбекті, қоғамдағы қатынастарды реттейді, адамның өмір сүру жағдайларына тікелей әсер ететін табиғи ортаның жағдайына жауап береді.

БҰҰДБ-ның 2017-2021 жылдарға арналған адам дамуы туралы есептерінің есептеріне сәйкес, адами капиталдың дамуында оң динамика байқалады, оны Адам дамуы индексі көрсетеді. Айта кететін жайт, егер 2017 жылы Қазақстан адам дамуының орташа деңгейі бар елдер тобында болса, 2018 жылдан бастап Қазақстан 2021 жылға дейін өз орнын сәтті сақтап, адами дамукөрсеткіші бойынша дамудың жоғары деңгейі бар топқа кірді. Төмендегі 1-кестеде 2017-2021 жылдарға арналған Адам дамуының индексі және оның құрамдас бөліктері туралы деректер берілген.

Адам дамуы бойынша елдердің рейтингін қалыптастыру кезінде БҰҰДБ мамандары әрдайым өзекті деректерді басшылыққа алмағанын атап өткен жөн[9].

1-кесте. Адам дамуының индексі / Адам дамуының индексі және оның құрамдас бөліктері (2017-2021 ж.)

Құрамдас бөліктер	Адам дамуының индексі (АДИ)		Адам дамуының индексі (АДИ)		
	2017	2018	2019	2020	2021
АДИ (елдердің АДИ рейтингіндегі орын)	0,794 (177 ішінен 73)	0,804 (182 ішінен 82)	0,714 (169 ішінен 66)	0,745 (187 ішінен 68)	0,754 (187 ішінен 69)

Құрамдас бөліктер	Адам дамуының индексі (АДИ)		Адам дамуының индексі (АДИ)		
	2017	2018	2019	2020	2021
1. Денсаулық және ұзақ өмір сүру:					
Туған кездегі өмір сүру ұзақтығының индексі (өмір ұзақтығы)	0,682 (65,94)	0,666 (64,95)	0,766 (65,4)	0,775 (67)	0,775 (67,4)
2. Білімге қол жеткізу:					
Білім көрсеткіші:	0,973	0,965	0,795	0,799	0,799
Ішкі индекс 1	Ересектердің сауаттылық деңгейі		Оқудың орташа ұзақтығы		
	99.5	99.6	10.3	10.4	10.4
Ішкі индекс 2	Білім беру ұйымдарындағы оқушылардың жалпы көрсеткіші		Оқудың күтілетін ұзақтығы		
	93.8	91.4	15.1	15.1	15.3
3. Лайықты өмір сүру деңгейі					
ЖІӨ / ЖҰӨ индексі	МЖӘ АҚШ долларындағы жан басына шаққандағы ЖІӨ		МЖӘ АҚШ долларындағы жан басына шаққандағы ЖҰӨ		
	7 857	10 863	10 234	10 585	10 451
Дереккөз: автор [10] әдебиет негізінде құрастырған.					

«Оңтүстіктің өрлеуі: әртүрлі әлемдегі адам прогресі» жалпы атауымен 2021 жылғы Адам дамуы туралы соңғы есебіне сәйкес, Қазақстан адам дамуы индексі мен рейтингінде 69-шы орында тұр, бұл көрсеткіш адам дамуының көрсеткіштері бар елдер тобына сәйкес келеді. адам дамуының жоғары деңгейі. Баяндаманы Братиславадағы БҰҰДБ Аймақтық орталығының директоры Оливер Адам ұсынды.

Есепке сәйкес, АДИ жоғары тобындағы елдердің көпшілігі 2000 жылдан бері индекстің тұрақты өсуін байқады. Қазақстан, Алжир, Иран, Венесуэла және Куба индекс деңгейі жоғары елдер тобында 12 жылдық кезеңдегі ең жоғары АДИ өсімін қамтамасыз етті. 1995-2021 жылдар аралығында Қазақстанның ұпайы 0,642-ден 0,754-ке дейін өсті. БҰҰДБ сарапшылары Қазақстан соңғы 10 жылда АДИ өсімінің аймақтағы ең жоғары қарқынының бірін - орташа есеппен 1,1 пайызға көрсетіп отырғанын атап өтті. Орталық Азияның басқа елдері келесі орындарда: Түрікменстан – 102, Өзбекстан – 114, Қырғызстан мен Тәжікстан – 125 орын [11].

Оңтүстіктің өрлеуі 21 ғасырдағы әлемнің келбетін түбегейлі өзгертуде. Сонымен қатар, дамушы елдер жүздеген миллион адамдарды кедейліктен шығарып, басқа миллиардтаған адамдарды жаһандық орта таптың қатарына тарта отырып, экономикалық өсудің қозғалтқышына айналып отыр. Азиядағы, Африкадағы және Латын Америкасындағы негізгі даму жетістіктері кедейліктің жаппай қысқаруын және орта таптың кеңеюін қамтиды.

Төмендегі 2-кестеде 2021 жылғы жағдай бойынша АДИ және оның құрамдас бөліктері аймақтар мен АДИ деңгейі әртүрлі елдер топтары бойынша деректер берілген.

2-кесте. АДИ әр түрлі деңгейдегі аймақтар мен елдер топтары бойынша АДИ және оның құрамдас бөліктері, 2021 ж

АДИ бойынша аймақ және елдер тобы	АДИ	Туған кездегі өмір сүру ұзақтығы (жыл)	Мектептегі орташа жылдар (жылдар)	Күтілетін оқу жылдары (жылдар)	(ЖҰӨ) Жан басына шаққандағы (тұрақты 2005 PPP АҚШ доллары)
АЙМАҚТАР					
Араб мемлекеттері	0,652	71,0	6.0	10.6	8317

АДИ бойынша аймақ және елдер тобы	АДИ	Туған кездегі өмір сүру ұзақтығы (жыл)	Мектептегі орташа жылдар (жылдар)	Күтілетін оқу жылдары (жылдар)	(ЖҰӨ) Жан басына шаққандағы (тұрақты 2005 PPP АҚШ доллары)
Африка Сахараның оңтүстігінде	0,475	54.9	4.7	9.3	2019
Шығыс Азия және Тынық мұхиты	0,683	72.7	6.0	11.8	6874
Еуропа және Орталық Азия	0,771	71.5	10.4	13.7	12243
Латын Америкасы және Кариб бассейні	0,741	74.7	7.8	13.7	10300
Оңтүстік Азия	0,558	66.2	4.7	10.2	3343
HDI GROUP					
Адам дамуының өте жоғары деңгейі	0,905	80.1	11.5	16.3	33391
Адам дамуының жоғары деңгейі	0,758	73.4	8.8	13.9	11501
Адамның орташа дамуы	0,640	69.9	6.3	11.4	5428
Адам дамуының төмен деңгейі	0,466	59.1	4.2	8.5	1633
Жалпы әлем	0,694	70.1	7.5	11.6	10184
Дереккөз: автор [10] әдебиет негізінде құрастырған.					

2-кестеге сәйкес, қазіргі уақытта әлемдік қауымдастық адамзат дамуының әртүрлі кезеңдерінде тұрған мемлекеттерден тұрады деген қорытынды жасауға болады. Халықаралық сарапшылар анықтаған адам дамуының қол жеткізілген деңгейі бойынша әлемнің 187 елінің рейтингі (Адам дамуының 2021 жылғы есебі бойынша) АДИ бойынша 4 топты ажыратуға мүмкіндік берді: адам дамуының өте жоғары деңгейі, адами дамуының жоғары деңгейі, адам дамуының орташа деңгейі және адам дамуының төмен деңгейі[12].

Адами капиталдың ағымдағы жай-күйін зерттеуде АДИ рейтингі 2021 жылы ЖҰӨ рейтингісінен асатын алғашқы бес ел ғылыми қызығушылық тудырады (3-кестені қараңыз).

3-кесте. АДИ рейтингтері GNI рейтингтерінен жоғары бес ел, 2021 ж

АДИ тобы және ел	АДИ маңыздылығы	Жан басына шаққандағы жалпы ұлттық табыс (тұрақты 2005 АҚШ доллары PPP)	GNI рейтингі минус АДИ рейтингі
Адами дамуы өте жоғары елдер			
Жаңа Зеландия	0,919	24 358	26
Ирландия	0,916	28 671	19
Австралия	0,938	34 340	15
Корея Республикасы	0,909	28 231	15

АДИ тобы және ел	АДИ маңыздылығы	Жан басына шаққандағы жалпы ұлттық табыс (тұрақты 2005 АҚШ доллары PPP)	GNI рейтингі минус АДИ рейтингі
Адами дамуы өте жоғары елдер			
Израиль	0,900	26 244	13
Адами дамуы жоғары елдер			
Куба	0,780	5 539	44
Грузия	0,745	5005	37
Черногория	0,791	10 471	24
Албания	0,749	7 822	21
Гренада	0,770	9 257	21
Адами дамуы орташа елдер			
Самоа	0,703	3 928	28
Тонга	0,710	4 153	26
Фиджи	0,702	4087	24
Қырғызстан	0,622	2018	24
Гана	0,558	1684	22
Адам дамуы төмен елдер			
Мадагаскар	0,483	828	28
Бару	0,459	928	16
Кения	0,519	1 541	15
Зимбабве	0,397	424	14
Непал	0,463	1 137	11
Дереккөз: автор [12] әдебиет негізінде құрастырған.			

Салыстыру үшін, 2020 жылы Қазақстан қоршаған орта факторларының өмір сүру сапасына әсеріне арналған «Тұрақты даму және мүмкіндіктер теңдігі: баршаға жақсы болашақ» атты 2020 жылғы Адам дамуы жөніндегі баяндамасына сәйкес Қазақстан 187 елдің ішінде 68-ші орынды иеленді. сондай-ақ прогресс үшін тұрақты және тұрақты тең мүмкіндіктерге қол жеткізу мәселесі. Жалпы алғанда, БҰҰДБ адам дамуы индексіне Қазақстанның соңғы бес жылдағы орны тұрақты деп бағаланады. 1980-2020 жылдар аралығында туған кездегі өмір сүру ұзақтығы 2,1 жылға, ал мектептегі орташа білім 4,3 позицияға өсті. ЖҰӨ деңгейі 1995 жылдан 2020 жылға дейін 137%-ға өсті.

БҰҰДБ Жаһандық адам дамуы индексіне байланысты Қазақстан дамуының негізгі тенденцияларын зерделеу: «Қазақстанның 2020 жылғы Адам дамуының индексі 0,745 деп бағаланады және Қазақстанды адами даму деңгейі жоғары елдер тобына жатқызады – 68-ші 187 ел мен аумақтың арасында орын. 2019 жылдың нақтыланған деректерімен салыстырғанда Қазақстанның рейтингі 1 позицияға жақсарды. 1995 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге. Қазақстанның АДИ 0,636-дан 0,745-ке дейін немесе 17%-ға өсті, бұл жыл сайын шамамен 1%-ға өсті [13].

Қазақстанның 1995 жылдан бергі ілгерілеуіне қарасақ, туу кезінде күтілетін өмір сүру ұзақтығы бойынша ілгерілеушілікті атап өтуге болады, ол 3,1 жылға артты. Орташа оқу жылы 1,6 жылға, күтілетін оқу жылдары 3,2 жылға артты. Қазақстанның жан басына шаққандағы ЖҰӨ 2,4 есе өсті». Жаһандық есепте табыстың жаһандық деңгейде өсуі парниктік газдар шығарындыларының мөлшері, топырақ пен су сапасы сияқты негізгі көрсеткіштердің нашарлауымен байланысты екені атап өтілген. Орталық Азия аймағының оң динамикасына қарамастан, елдер

қазба отындарына тәуелді болып, энергетикалық ресурстарды тиімсіз пайдаланып, ауаның ластануының жоғары деңгейін көрсетуде. Бұл әсерлер теңсіздікті күшейтіп, онсыз да қолайсыз адамдарға кері әсер етеді, ал адам дамуындағы теңсіздіктер, өз кезегінде, қоршаған ортаның деградациясын күшейтеді. Соңғы онжылдықтардағы адам дамуындағы тамаша прогрес экологиялық тәуекелдер мен теңсіздіктерді азайту бойынша шешуші жаһандық әрекеттерсіз жалғаса алмайды. Есеп бір-бірін нығайта отырып, экологиялық тұрақтылыққа және мүмкіндіктер теңдігіне қол жеткізу жолдарын анықтайды [14].

Адамның дамуы туралы баяндаманы 1990 жылдан бері Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму бағдарламасы жыл сайын шығарады. Баяндама даму мен инновациялық талдауды өлшеудің әртүрлі тәсілдерін ұсыну арқылы дамудың негізгі мәселелері бойынша жаһандық пікірталасқа назар аударады және ықпал етеді. Адамның дамуы туралы есепте даму тек ұлттық табысты көбейтуге ғана емес, ең алдымен адамдардың мүмкіндіктерін кеңейтуге бағытталған процесс екенін атап көрсетеді.

Адам дамуының индексі елдердің жетістіктерін үш өлшем бойынша бағалайды: ұзақ және салауатты өмір, білім және лайықты өмір сүру деңгейі. АДИ елдердің дамуын бағалаудың негізгі критерийлері экономикалық өсу емес, адамдар мен олардың өмірі болуы керектігін көрсету үшін әзірленген. Адамзат дамуы жоғары елдер өз халқын барынша пайдаланады. Қол жеткізілген экономикалық көрсеткіштер әл-ауқатын, ресурстарға, білімге қолжетімділікті қамтамасыз етеді, бұл осы елдер халықтарының өмір сүру деңгейі мен күтілетін өмір сүру ұзақтығының артуына ықпал етеді. АДИ төмен елдерге өндіріс күштердің дамуында артта қалған «тар» ішкі нарығы бар экономика, меншікті қаражаттың жоқтығы, несиелік ресурстарға қолжетімділіктің жоқтығы, перспективті инновацияларды енгізу және экономиканы жаңғырту саласындағы енжарлық тән. экономика, бұл адам мүмкіндіктерін айтарлықтай шектейді. Әлемдік орташа индекс 2019 г. 0,57-ден 0,68-ге дейін өсті, ол 0,48 болған кездегі 1990 г. өсу үрдісін ұстануды жалғастырды 1970 г. Бұл өсім денсаулық пен білім беру көрсеткіштерінің ¼ дерлік жиынтық өсімін және жан басына шаққандағы табыстың екі есе артқанын көрсетеді. Жиынтық жаһандық шараларға халқы ең көп елдер Қытай мен Үндістан қатты әсер етеді. АДИ көрсеткіштерін жақсарту барлық аймақтарда және барлық дерлік елдерде байқалды. Прогресс Шығыс Азия мен Тынық мұхит аймағында ең жылдам болды, одан кейін Оңтүстік Азия мен Араб мемлекеттері. 135 елден тұратын топтың үшеуінен басқасы адамдық даму деңгейін -мен салыстырғанда жақсартты 1970 г. Ерекшеліктер - Конго Демократиялық Республикасы, Замбия және Зимбабве.

Елдер арасындағы адам дамуының қазіргі жағдайы мен динамикасында айтарлықтай айырмашылықтар бар, оны адам дамуының ең жоғары индексіне ие Норвегия, жоғары және орта деңгейлері бар елдердің жетекші тобына кіретін Уругвай мен Иордания мысалында көруге болады. деңгейі төмен топты басқаратын Соломон аралдары, сонымен қатар адам дамуы бойынша дүниежүзілік рейтингі ең төмен Конго Демократиялық Республикасы [15].

Дамудың постиндустриалды сатысында тұрған әлемнің ең дамыған елдерінде адами капиталдың ең көп қоры бар. Мәселен, XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарының басында-ақ дамыған елдерде жинақталған адами капитал жинақталған негізгі капитал көлемінен 1,5 есе, ал оның жалпы ішкі өнімнің өсуіне қосқан үлесі шамамен 60% құрады. Германия, Жапония, Швеция сияқты елдерде Дүниежүзілік банктің бағалауы бойынша адам капиталы жалпы жинақталған капиталдың 80%-ын құрайды [13].

Соңғы статистикалық мәліметтерге сәйкес, адами капиталды дамыту бойынша әлемдік көшбасшылар Швейцария, Финляндия және Сингапур болып табылады. Олардан кейін Нидерланды, Швеция, Германия, Норвегия, Ұлыбритания, Дания және Канада келеді. Олар бірге адам капиталының бәсекеге қабілеттілігі индексінің алғашқы ондығына кіреді. Рейтингті Мали, Буркина-Фасо, Гвинея, Мавритания және Йемен жабады [12].

Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдерін талдай отырып, Беларусь АДИ бойынша ең жоғары рейтингке ие, ол әлемнің 187 елінің көпшілігінен, атап айтқанда Ресейден озып, жан басына шаққандағы ЖҰӨ бойынша одан ғана жеңіліп, орташа көрсеткіш бойынша сәл ғана ұтылып отыр. оқу жылдары. АДИ ең төменгі деңгейлері Түркіменстан мен Өзбекстанда болды (тиісінше 0,608 және 0,654). Жаһандық бәсекелестіктің күшеюі жағдайында адамзат жекелеген елдер мен аймақтардың саяси және экономикалық дамуына терең әсер ететін күрделі сынақтардан өтуде, мұны ТМД мысалында көруге болады (4-кестені қараңыз).

4-кесте. АДИ рейтингтері GNI рейтингтерінен жоғары бес ел, 2021 ж

Ел	Рейтингте орналасу	АДИ	өмір сүру ұзақтығы (жыл)	Мектептегі орташа жылдар (жылдар)	Күтілетін оқу жылдары (жылдар)	(ЖҰӨ) Жан басына шаққандағы (тұрақты 2005 PPP АҚШ доллары)
Беларусь	50	0,793	70.6	11.5	14.7	13 385
Ресей Федерациясы	55	0,788	69.1	11.7	14.3	14 461

Ел	Рейтингте орналасу	АДИ	өмір сүру ұзақтығы (жыл)	Мектептегі орташа жылдар (жылдар)	Күтілетін оқу жылдары (жылдар)	(ЖҮӨ) Жан басына шаққандағы (тұрақты 2005 PPP АҚШ доллары)
Қазақстан	69	0,754	67.4	10.4	15.3	10 451
Украина	78	0,740	68.8	11.3	14.8	6 428
Әзірбайжан	82	0,734	70.9	11.2	11.7	8 153
Армения	87	0,729	74.4	10.8	12.2	5 540
Түрікменстан	102	0,698	65.2	9.9	12.6	7 782
Өзбекстан	114	0,654	68.6	10.0	11.6	3 201

Дереккөз: автор [12] әдебиет негізінде құрастырған.

КСРО-ның әміршілдік шаруашылық жүйесі әлемдік ғылыми-техникалық прогрестің нәтижесінде сәтсіздікке ұшырады, өйткені оның қажетті икемділігі болмады және әлемдік бәсекелестік жағдайына бейімделе алмады. Реформалар, құрылымдық түзету жылдарында әлеуметтік-экономикалық салада көрініс тапқан дағдарыстық құбылыстар өндіріс көлемінің төмендеуімен, кедейліктің ұлғаюымен, туу деңгейінің төмендеуімен, өлім-жітімнің өсуімен, зияткерлік қызметтің кетуімен қатар жүрді. ТМД-дан тыс күштер. Сайып келгенде, 1990 жылдары АДИ бүкіл посткеңестік кеңістікте төмендеді, ал Достастық мемлекеттері үшінші әлемнің дамушы елдерінің санатына көшті.

5-кестеде көрсетілгендей, ТМД елдерінің ішінде даму деңгейі жоғары елдер тобына Беларусь, Ресей, Қазақстан, Украина, Армения, Әзірбайжан; қалғандары – Молдова, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан – орташа даму деңгейімен.

5-кесте. ТМД елдерінің адам дамуы индексінің динамикасы 1980-2021 жж.

Ел	1980	1990 жыл	2000	2005	2019	2020	2021
Беларусь	...	...	...	0,706	0,732	0,756	0,793
Ресей Федерациясы	0,692	0,644	0,662	0,693	0,719	0,755	0,788
Қазақстан	0,650	0,620	0,614	0,696	0,714	0,745	0,754
Украина	0,690	0,644	0,649	0,696	0,710	0,729	0,740
Әзірбайжан	...	0,563	0,597	0,655	0,713	0,700	0,734
Түрікменстан	...	...	...	...	0,688	0,693	0,698
Өзбекстан	...	...	...	0,588	0,617	0,641	0,654

Дереккөз: автор [12] әдебиет негізінде құрастырған

2021 жылғы адам дамуының әлемдік есебінде әлем елдері арасында Қазақстан 69-шы орында (0,754), ал ТМД елдері арасында Беларусь (0,793) және Ресейден (0,788) кейін 3-ші орында.

Әрі қарай, АДИ динамикасын объективті талдау үшін оның негізгі көрсеткіштерін қарастыру қажет.

6-кестеде Қазақстан Республикасының 2017-2021 жылдардағы ЖІӨ өсімінің Ұлттық статистика бюросының толық деректері келтірілген.

6-кесте. Қазақстан Республикасындағы ЖІӨ өсімі, 2017-2021 жж.

	2017	2018	2019	2020	2021
Жалпы ішкі өнім (ЖІӨ), млн.теңге	16 052 919,2	17 007 647,0	21 815 517,0	27 571 889,0	30 218 544.3

	2017	2018	2019	2020	2021
ЖІӨ, ресми бағам бойынша миллион АҚШ доллары	133 440,7	115 306.1	148 052,4	188 050,0	202 659,4
Физикалық көлем индексі, өткен жылғы пайызбен	103.3	101.2	107.3	107.5	105,0
Дефлятор, өткен жылғы пайызбен	121,0	104.7	119.6	117.8	104.4
Жан басына шаққандағы ЖІӨ, теңге	1 024 175,1	1 056 803,5	1 336 465,9	1 665 102,3	1 799 402,8
Жан басына шаққандағы ЖІӨ, ресми бағам бойынша АҚШ доллары	8 513,5	7257.4	9070.0	11 356,6	12 067,6
Жан басына шаққандағы ЖІӨ нақты көлем индексі, өткен жылғы %	102.0	98.6	105.8	106,0	103.5
Доллардың бағамы, 1 АҚШ долларына теңге	120.30	147,50	147,35	146,62	149.11

Дереккөз: автор [13] әдебиет негізінде құрастырған

АДИ-ді сипаттайтын тағы бір маңызды көрсеткіш – ел халқының ұзақ және салауатты өмір сүру мүмкіндігін сипаттайтын жалпылама көрсеткіш болып табылатын туу кезіндегі күтілетін өмір сүру ұзақтығының индексі. Бұл көрсеткіш адам дамуын анықтайтын бірқатар факторлардың ажырамас көрінісі болып табылады, оның ішінде денсаулық сақтау жүйесінің тиімділігі, халықтың психологиялық күйзеліс сипаты және т.б.

Одан әрі БҰҰДБ деректері бойынша 1995 жылдан 2005 жылға дейінгі кезеңде өмір сүру ұзақтығының 2,41 жасқа, яғни 63,5 жастан 65,91-ге дейін ұлғаюы байқалды. 2007 жылы 64,9 жылға дейін аздап төмендеу байқалды. 2007 жылдан кейін қазіргі уақытқа дейін өмір сүру ұзақтығының ұлғаюының оң үрдісі байқалады.

2020 жылы бұл көрсеткіш 67 жасты, 2021 жылы 67,4 жасты құрады, бұл ТМД елдері арасындағы ең төменгі көрсеткіш және адам дамуының жоғары деңгейі бар елдер тобындағы ең төменгі көрсеткіш. 47 мемлекет кіретін орташа даму деңгейі бар топтың өзінде өмір сүру ұзақтығы бойынша Қазақстаннан 12-сі ғана төмен. Ал Соломон аралдары, Бангладеш, Непал сияқты елдер адами даму деңгейі төмен топқа кірсе де, Қазақстаннан толықтай озып кетті.

Бір қызығы, БҰҰДБ [13] мен Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы ұсынған статистикалық деректердің кейбір уақыт кезеңдеріндегі сәйкес келмеуі.

Үшінші параметр – білім индексіне келетін болсақ, білім экономикасында адами капиталдың қалыптасуы мен жинақталуының, ең алдымен білім беру көрсеткіштерінің маңызы зор екенін атап өткен жөн.

БҰҰДБ жүргізген есептеулерге сәйкес Қазақстан бірнеше жыл қатарынан орта дамыған индустриалды елдер тобына енді, бірақ бір іргелі ерекшелігі бар: Қазақстан Республикасындағы халықтың білім деңгейінің кейбір көрсеткіштері. рейтингтің бірінші қатарын алып, әлемнің ең дамыған елдерінің деңгейінде. Осылайша, Қазақстанда ересектердің сауаттылық деңгейі 99,7% құрайды, бұл Португалия (94,9), Сингапур (94,7), Катар (94,7), Мальта (92,4), Бахрейн (91,4), БАӘ (90,0) сияқты елдермен салыстырғанда айтарлықтай жоғары және адам дамуының деңгейі өте жоғары топқа жататын басқа елдердің көпшілігі. Бастауыш біліммен қамтудың жалпы коэффициенті 108,8% құрап, деңгейі жоғары топтағы біздің елмен қатар тұрған Ресейден (96,8), Кувейттен (94,8), Малайзиядан (94,6), сондай-ақ Финляндиядан (97) айтарлықтай асып түсті, Швеция (96,2), Хорватия (95,3), Андорра (89,0) және адам дамуының деңгейі өте жоғары басқа елдер. Орта біліммен қамту 98,5% құрайды, бұл Швейцария (96,0), Люксембург (96,0), АҚШ (93,6), Израиль (89,1), Гонконг (82,1), Ресей (84,8), БАӘ (30,4), Мексика (30,4) елдерімен салыстырғанда жоғары. АДИ-де айтарлықтай жоғары орналасқан 27,9), Кувейт (18,9), Андорра (10,4), Катар (10,2), Люксембург (10,0) [2, 170-173 б].

2021 жылы білім деңгейінің жалпы индексі 0,799 құрайды, бұл орта топтың көптеген елдерімен салыстырғанда айтарлықтай жоғары және Франция мен Ұлыбритания деңгейіне жақын, бұл Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінің артықшылықтарын көрсетеді [12].

Жетістіктің әртүрлі бағыттары бойынша деректерді жинақтайтын кез келген басқа көрсеткіш сияқты АДИ ұлттық статистикалық жазбалардағы өзгерістерге байланысты үнемі нақтылануға жататынын атап өткен жөн. Кейбір жағдайларда бұл өзгерістер негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерге қарамастан елдің рейтингіне оң немесе теріс әсер етуі мүмкін. Мысалы, 2021 жылғы Адам дамуы туралы есепте [15] бірнеше елдерде, соның ішінде Аргентина, Бельгия, Бразилия және Біріккен Корольдікте АДИ қол жеткізілген нәтижелердің өзгеруіне байланысты.

Адами капитал интенсивті даму факторының барлық қасиеттері мен көрсеткіштеріне ие, бірақ оның құны мен өнімділігін дәл өлшеуде белгілі бір проблемалар бар. Бұл мәселелер көп элементті, құрамды және күрделі адами капитал анықтамасының анық еместігімен, сондай-ақ оның сапасының және сәйкесінше өнімділігінің белгілі бір елді сипаттай алатын көптеген параметрлер мен көрсеткіштерге тәуелділігімен байланысты.

Оның үстіне «капитал» ұғымын адамға, халыққа, халыққа, ұлтқа қатысты толық пайдаланудың этикалық проблемалары да бар. «Адам капиталы» экономикалық категориясы басты көрсеткіш – адами капиталдың тиімділігі мен сапасы бойынша халықтар мен ұлттардың күшті бөлінуіне сөзсіз әкеледі.

Сонымен бірге БҰҰ-ның халықаралық институттары кеңінен қолданатын Адам дамуының индексі (АДИ) бұл айырмашылықтарды түбегейлі жояды. Ұзақ өмір сүру, білім және кіріс индекстерінің жиынтығы ретінде АДИ дамуды неғұрлым барабар және жан-жақты есепке алуға мүмкіндік береді. Индекс адамның әл-ауқатының ең маңызды параметрлерін ескереді. Индекс арқылы тікелей немесе жанама түрде денсаулық пен ұзақ өмір сүру, қоршаған ортаның жағдайы, мәдениет пен білім деңгейі, халықтың табыс деңгейі сияқты даму сипаттамалары ескеріледі. Барлық осы құрамдас бөліктер ресімделді және еларалық салыстыру үшін ыңғайлы. АДИ – БҰҰДБ мамандары үнемі жетілдіріп отыратын ажырамас әлеуметтік-экономикалық көрсеткіш.

Қазақстан Республикасында білім беру жүйесін дамыту басым ұлттық жобалардың біріне айналды. Нарықтық экономика тенденциялары еңбек нарығы мен білім беру жүйесіне жаңа талаптар қояды. Еңбек көші-қоны географиясының кеңеюімен басқа елдерде алған білімі мен біліктілігін мойындау мәселесі туындайды.

Тәжірибе талдауы көрсеткендей, экономиканың көптеген салаларында белгілі бір кәсіби дағдылар, соның ішінде клиенттермен жұмыс істеу дағдылары, бастамашылық, әкімшілік ету, сапаны басқару дағдылары, коммуникация және тілдік дағдылардың тапшылығы қазірдің өзінде бар және күтілуде.

Сонымен қатар білім берудің қазіргі қазақстандық моделі өзгермелі нарықтық конъюнктураға барабар жауап беру талаптарына бағынады. Сонымен қатар, білім беру ұйымдарының әлеуеті олардың тұтынушыларына қосымша білім беру қызметтерін көрсету үшін әлі де жеткіліксіз пайдаланылуда. Оның ұйымдастырушылық құрылымындағы жаңалықтарға, инновациялық әдістерге, білім алушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқыту формаларына негізделген жаңа білім беру стратегиясын қажет етеді. Қазіргі жағдайлар білім беру парадигмасының репродуктивті білім беру түрінен өнімділікке көшуін, білім берудің оқушыға бағдарланған тәсілін жүзеге асыру үшін көп жұмысты талап етеді.

Білім беру жүйесін неғұрлым тиімді дамыту жолындағы негізгі кедергілер білім беруге мемлекеттік шығыстардың нақты үлесінің шектелуімен, қазіргі заманғы қажеттіліктер мен талаптар (еңбек нарығы мен жұмыс берушілер) туралы мақсатты ақпараттың жоқтығымен, нақты білім беру жүйесінің болмауымен байланысты. жұмыс берушілермен байланыс, кері байланыстың болмауы (оқу процесін барлық жағынан бақылау). Бұған стратегиялық менеджменттегі басқарушылық дағдылардың төмен деңгейіне, ұйымдастырушылық және басқарушылық жұмыстың жаңа әдістеріне байланысты университеттер деңгейіндегі проблемаларды қосуға болады; инновациялық әдістер, жаңа ақпараттық технологиялар саласындағы профессорлық-оқытушылық құрамның кәсіби деңгейінің жеткіліксіздігі; ғылыми зерттеулердің жоғары деңгейінің болмауы; білім берудегі әлеуметтік серіктестіктің дамымаған жүйесі.

Қазіргі уақытта бизнес-ортаға және жалпы елге түбегейлі басқа маман – күрделі, көп нұсқалы міндеттерді қысқа мерзімде талдап, оңтайлы шешім қабылдай алатын серпінді, құзыретті маман қажет. Қазақстанның экономикалық тұрақты дамуының жоғары өсу қарқынын одан әрі қамтамасыз ету және өмір сапасының жаңа стандарттарына көшу үшін еңбекке қабілетті халықтың жоғары білім деңгейі қажет.

Жоғарыда айтылғандардан шығатыны, республика экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттыру және өмір сапасының жаңа стандарттарына көшу міндеттері мемлекеттің білім беру саясатына жаңа талаптар қояды. Бұл келесі жағдайларға байланысты:

- Адамзат дамуының қазіргі заманғы тенденцияларына сүйене отырып, кез келген елдің мемлекеттік саясатындағы білім берудің басымдығы әлеуметтік-экономикалық прогрестің объективті заңдылығы ретінде көрінеді, ал бұл заңды елеулі – мемлекеттің рухани және әлеуметтік негіздерін өзін-өзі жоюмен бірдей. өзін көрсету;

- Ақпараттық дәуірде дүние жүзінің барлық дерлік елдері білім сапасын бірінші орынға қойып отыр, ол енді қарапайым сауаттылық деңгейімен емес, жоғары көрсеткіш – функционалдық біліммен өлшенеді:

- республиканың білім беру саласы кез келген демократиялық мемлекет сияқты әлемдік білім беру кеңістігіне интеграциялануы тиіс.

Осының барлығы қазіргі қоғам талабына сай білім берудің құрылымына да, мазмұнына да өзгерістер туғызуда.

ЖОО түлектерін жұмысқа орналастырудағы құрамдас бөліктердің бірі жоғары білім сапасы проблемасы болып табылады. Жұмыс берушілер толыққанды маман болуы үшін қай ЖОО түлектерін өз кәсіпорындарына шақырған дұрыс екенін алдын ала анықтай алуы маңызды. ЖОО түлегі мамандығы бойынша дайындығы жоғары, нақты кәсіби қасиеттері, білімі, дағдысы және дамыған интеллектуалдық қабілеті болуы керек.

Мамандарды даярлау сапасының проблемасы әсіресе іскерлік білімге келгенде маңызды болып табылады, өйткені жұмыс берушінің пайда алуы ең алдымен кәсіпорын басшыларының талантына, шеберлігіне және дайындығына байланысты.

Қазақстан Республикасының белгілі ғалымы, экономика ғылымдарының докторы, профессор, Халықаралық жоғары мектеп ғылым академиясының еңбек сіңірген академигі Г.Н.Гамарник, «Қазақстандық қоғам дамуының қазіргі кезеңінде нақты фирмалар оқу орындарын өз курстарымен, олардың дәлелденген технологияларымен қамтамасыз еткенде, уәкілетті оқыту формаларын қоса алғанда, жаңа тәсілдер қажет» [14]. Ол үшін білім беру қызметтері нарығын еңбек нарығының қажеттіліктеріне бейімдеу, жоғары білімнің еңбек нарығымен өзара әрекеттесу тетіктерін құру негізгі мақсаты болып табылатын жаңа жобалар әзірленуі керек.

Сонымен қатар, қазіргі заманғы білім беру мекемелерінің білім беру қызметін қайта құру қажет, бүгінгі университет сапалы басқа маман шығаруы керек:

- бітірушінің нақты кәсіби бағдары болуы керек;
- түлек өз білімінің сұранысқа ие екендігіне сенімді болуы керек;
- университет тек оқуға түсуге ғана емес, сонымен қатар бітіруге де бағытталуы керек. Кез келген заманауи

жоғары оқу орнының базасында түлектермен жұмыс істеуге арналған жеке кадр қызметі жұмыс істеуі керек (немесе мамандандырылған мекемелермен келісім жасалған), жұмыс берушілермен тұрақты қарым-қатынас қамтамасыз етілуі керек, қосымша мамандандыру және біліктілігін арттыру курстары құрылуы керек, ұйымдастырылып, кәсіпорындарға кем дегенде ең перспективалыларын таратуды тәжірибеден өткізу керек [16].

Сонымен, жоғары білім беру жүйесі кез келген мемлекетте, оның ішінде Қазақстан Республикасында да адами капиталды қалыптастырудың негізгі көзі де, ресурсы да болып табылады. Қазақстанда жоғары білім беру жүйесін дамытудың өзекті мәселелері Қазақстан Республикасының Президенті мен Үкіметінің үнемі назарында, олар елімізде жоғары білікті кадрларды даярлаудың әлемдік деңгейдегі озық жүйесін құруды мақсат етеді. Қазақстанның бәсекеге қабілетті және әлемнің дамыған елдерінің біріне айналу жолындағы міндеттерді одан әрі түрлендіру және жүзеге асыру.

Адами капитал интенсивті даму факторының барлық қасиеттері мен көрсеткіштеріне ие, бірақ оның құны мен өнімділігін дәл өлшеуде белгілі бір проблемалар бар. Бұл мәселелер көп элементті, құрамды және күрделі адами капиталды анықтаудың анық еместігімен байланысты. Сондай-ақ оның сапасының және сәйкесінше өнімділігінің белгілі бір елді сипаттай алатын көптеген параметрлер мен көрсеткіштерге тәуелділігі.

Адами капиталы экономика мен қоғам дамуының интенсивті және күрделі факторы болып табылады. Ол өндірістік даму факторы ретінде адами капиталдың тиімді және ұтымды қызмет етуін қамтамасыз ететін еңбек ресурстарын, білімдерді, дағдыларды, интеллектуалдық және ұйымдастырушылық жұмыстың құралдарын, өмір сүру деңгейі мен өмір сүру ортасын, интеллектуалдық қызмет ауқымын қамтиды.

Адами капитал мен ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілік деңгейі арасындағы байланыс олардың тікелей пропорционалды тәуелділігімен және өзара ықпалымен анықталады: адами капиталдың жоғары деңгейі бәсекеге қабілеттілікті арттыруға көмектеседі, бұл өз кезегінде адамның одан әрі даму процесін анықтайды; керісінше, адами капиталдың төмен деңгейі өсу қарқынының төмендігіне әкеледі, бұл болашақ бәсекеге қабілеттілік перспективаларына айтарлықтай нұқсан келтіреді.

■ Қорытынды

Алынған нәтижелер мен тұжырымдар адами капиталдың теориясы мен тәжірибесіне қатысты барлық сұрақтарға толық жауап бере алмайтыны сөзсіз. Атап айтқанда, ұсыныстарды іс жүзінде қолдану мәселелері тереңірек зерттеуді қажет етеді, өйткені оларды бір жұмыс аясында толық шешу мүмкін емес.

Дегенмен, бұл жұмыс ұлттық бәсекеге қабілеттілік деңгейіне тікелей пропорционалды әсер ететін және жүйеде оны арттыруда шешуші рөл атқаратын экономика мен қоғам дамуының интенсивті факторы ретінде адами капиталды талдауға жаңа көзқарастың негіздемесін ұсынады. қазіргі заманғы экономикалық қатынастарды, адами капиталдың қазіргі жағдайын зерттеу арқылы Қазақстан Республикасы ең заманауи ұлттық және халықаралық ақпараттық база негізінде.

Зерттеу нәтижесінде елдің адами капиталының оның бәсекеге қабілеттілік деңгейіне әсері, бұл елдің бәсекеге қабілеттілік деңгейі мен адам дамуының белгіленген тәуелділігімен дәлелденеді. Атап айтқанда, елдің бәсекеге қабілеттілігі мен адами капиталды қалыптастыратын жеке факторларға, оның ішінде жалпы ұлттық табыс деңгейіне, өмір сүру ұзақтығына, бастауыш және жоғары білімге, еңбек нарығының тиімділігіне, елдің инновациялық әлеуетіне тәуелділігі қарастырылады.

Білім беру жүйесін, атап айтқанда қазақстандық білім беру кешенін адами капиталды қалыптастырудың іргелі саласы ретінде қарастыру керек. Осыған байланысты қазақстандық бизнестің және тұтастай алғанда бүкіл экономиканың бәсекеге қабілеттілігі білім беру жүйесін тиімді жаңғыртуға тікелей байланысты, ол қазақстандық азаматтар алатын құндылықтардың, білімдердің мен дағдылардың нәтижесі болады.

Инновациялық әлеуетті арттыру - Қазақстан Республикасының маңызды, ең өзекті бәсекелестік артықшылығын жасайды, мұнда жаңа технологияларды, бірегей процестер мен өнімдерді әзірлеу және енгізу қазақстандық халықтың инновациялық ойлауының өзгеруімен қатар жүруі тиіс және Республиканың жаңа ақпараттық қоғамын құруға ықпалын тигізед.

ПАЙДАЛАНЫЛАН ӘДБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мухамеджанова А.Г. Человеческий капитал Казахстана: формирование, состояние, использование. - Алматы: НИЦ Гылым, 2001. - с.376
2. Сатубалдин С.С. «Дракон» и «тигры» Азии: может ли казахстанский «барс» пройти их тропами. - Алматы: Гылым, 1998. - с.600
3. Мухтарова К.С. Распределение доходов и бедность в переходной экономике. - Алматы, 2001 - с.223
4. Детковская Э.С. Рост материального благосостояния и культурного уровня трудящихся за 50 лет Советской власти. - Чимкент, 1967. - с.55
5. Кошанов А.К. Человеческий капитал как фактор форсированной индустриализации экономики Казахстана // Формирование и развитие конкурентоспособного человеческого капитала в Казахстане: сборник материалов Международной научно-практической конференции / под ред. О. Сабдена и Н.К. Нурлановой. - Алматы: Институт экономики КН МОН РК, 2010. - с.40-45.
6. Мельдаханова М.К. Современная концепция человеческого капитала в экономической теории // Формирование и развитие конкурентоспособного человеческого капитала в Казахстане: сборник материалов Международной научно-практической конференции / под ред. О. Сабдена и Н.К. Нурлановой. - Алматы: Институт экономики КН МОН РК, 2010. - с.49-53.
7. Моргунов Е.В., Снегирев Г.В. Национальная государственная инновационная система: сущность и содержание. - Киев, 2004. - Т. 7. - с.10-21.
8. Денисюк В.А. Концепция социально-экономического развития в условиях глобализации. - Донецк, 2011. - с.115-137.
9. Porter M.E. Clusters and the New Economics of Competition // Harvard Business Review. - 1998. - № 76(6). - p. 77-90.
10. The relevance of human capital as a driver for innovation. Cuadernos de Economía. [Электронный ресурс] URL: <https://www.elsevier.es/en-revista-cuadernos-economia-329-articulo-the-relevance-human-capital-as-X0210026612551071>
11. Доклад о человеческом развитии 2017. Реальное богатство народов: пути к развитию человека / пер. с англ.; ПРООН. - М.: Изд-во Весь Мир, 2018. - с.244
12. Рейтинг стран мира по индексу человеческого развития [Электронный ресурс] URL: <https://gtmarket.ru/ratings/human-development-index>
13. Доклад о человеческом развитии 2021/2022. Неопределенные времена, Неустроенные жизни: формируя наше будущее в меняющемся мире. [Электронный ресурс] URL: <https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2021-22overviewpdf.pdf>
14. Гамарник Г.Н. Модернизация высшего образования в Казахстане как фактор повышения конкурентоспособности человеческого капитала // Формирование и развитие конкурентоспособного человеческого капитала в Казахстане: сборник материалов Международной научно-практической конференции / под ред. О. Сабдена и Н.К. Нурлановой. - Алматы: Институт экономики КН МОН РК, 2010. - с.73-77.
15. The Impact of Human Capital on Economic Growth Procedia Economics and Finance. Volume 22. - 2015. - p.184-190 [Электронный ресурс] URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212567115002580>
16. Othman Alyafei. Critical Evaluation of the Current Bonus and Merits Policy and Its Impacts on Employees' Pay Satisfaction: Reference to Two Oil and Gas Service Companies Journal of Human Resource and Sustainability Studies. Vol.10 No.4, - December 9, 2022 [Электронный ресурс] URL: <https://www.scirp.org/journal/paperinformation.aspx?paperid=121741>

REFERENCES:

1. Mukhamedzhanova A.G. Chelovecheskii kapital Kazakhstana: formirovanie, sostoyanie, ispol'zovanie. - Almaty: NITS Gylym, 2001. - s.376
2. Satubaldin S.S. «Drakon» i «tigrY» Azii: mozh et li kazakhstanskii «barS» proiti ikh tropami. - Almaty: Gylym, 1998. - s.600
3. Mukhtarova K.S. Raspre delenie dokhodov i bednost' v perekhodnoi ehkonomike. - Almaty, 2001 - s.223
4. Detkovskaya E.H.S. Rost material'nogo blagosostoyaniya i kul'turnogo urovnya trudyashchikhsya za 50 let Sovetskoi vlasti. - Chimkent, 1967. - s.55
5. Koshanov A.K. Chelovecheskii kapital kak faktor forsirovannoi industrializatsii ehkonomiki Kazakhstana // Formirovanie i razvitie konkurentosposobnogo chelovecheskogo kapitala v Kazakhstane: sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii / pod red. O. Sabdena i N.K. Nurlanovi. - Almaty: Institut ehkonomiki KN MON RK, 2010. - s.40-45.
6. Mel'dakhanova M.K. Sovremennaya kontseptsiya chelovecheskogo kapitala v ehkonomicheskoi teorii // Formirovanie i razvitie konkurentosposobnogo chelovecheskogo kapitala v Kazakhstane: sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii / pod red. O. Sabdena i N.K. Nurlanovi. - Almaty: Institut ehkonomiki KN MON RK, 2010. - s.49-53.
7. Morgunov E.V., Snegirev G.V. Natsional'naya gosudarstvennaya innovatsionnaya sistema: sushchnost' i soderzhanie. - Kiev, 2004. - T. 7. - s.10-21.
8. Denisyuk V.A. Kontseptsiya sotsial'no-ehkonomicheskogo razvitiya v usloviyakh globalizatsii. - Donetsk, 2011. - s.115-137.
9. Porter M.E. Clusters and the New Economics of Competition // Harvard Business Review. - 1998. - № 76(6). - p. 77-90.
10. The relevance of human capital as a driver for innovation. Cuadernos de Economía. [Elektronnyi resurs] URL: <https://www.elsevier.es/en-revista-cuadernos-economia-329-articulo-the-relevance-human-capital-as-X0210026612551071>
11. Doklad o chelovecheskom razvitii 2017. Real'noe bogatstvo narodov: puti k razvitiyu cheloveka / per. s angl.; PROON. - M.: Izd-vo Ves' Mir, 2018. - s.244
12. Reiting stran mira po indeksu chelovecheskogo razvitiya [Elektronnyi resurs] URL: <https://gtmarket.ru/ratings/human-development-index>
13. Doklad o chelovecheskom razvitii 2021/2022. Neopredelennye vremena, Neustroennye zhizni: formiruy nashe budushchee v menyayushchemsya mire. [Elektronnyi resurs] URL: <https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2021-22overviewpdf.pdf>
14. Gamarnik G.N. Modernizatsiya vysshego obrazovaniya v Kazakhstane kak faktor povysheniya konkurentosposobnosti chelovecheskogo kapitala // Formirovanie i razvitie konkurentosposobnogo chelovecheskogo kapitala v Kazakhstane: sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii / pod red. O. Sabdena i N.K. Nurlanovi. - Almaty: Institut ehkonomiki KN MON RK, 2010. - s.73-77.
15. The Impact of Human Capital on Economic Growth Procedia Economics and Finance. Volume 22. - 2015. - p.184-190 [Elektronnyi resurs] URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212567115002580>
16. Othman Alyafei. Critical Evaluation of the Current Bonus and Merits Policy and Its Impacts on Employees' Pay Satisfaction: Reference to Two Oil and Gas Service Companies Journal of Human Resource and Sustainability Studies. Vol.10 No.4, - December 9, 2022 [Elektronnyi resurs] URL: <https://www.scirp.org/journal/paperinformation.aspx?paperid=121741>

ФОРМИРОВАНИЕ НАПРАВЛЕНИЙ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

У.Е. Абдраманова *

1 курс докторант ОП «Экономика»
 Университет Туран
 г.Алматы, Республика Казахстан
 E-mail: uabdramanova4@gmail.com
 ORCID: 0000-0002-2024-3646

Н.С. Шманова

М.Э.Н
 TOO «Агробיוветсервис»
 г. Алматы Республика Казахстан
 E-mail: nurka_20_10@mail.ru
 ORCID: 0000-0002-7324-7632

Ж.С. Дюсембинова

М.Э.Н.,
 Казахский гуманитарно-юридический
 инновационный университет,
 г.Семей, Республика Казахстан
 E-mail: sajpitin@mail.ru
 ORCID: 0000-0001-5712-1290

М.К. Тузубекова

к.э.н., доцент Университета «Туран Астана»
 г.Астана, Республика Казахстан
 E-mail: t-madina@yandex.ru
 ORCID: 0000-0001-7135-4402

Аннотация. В статье рассматриваются основные направления развития человеческого капитала Республики Казахстан на основе результатов исследования, посвященного зависимости конкурентоспособности страны и факторов, формирующих национальный человеческий капитал, в соответствии с государственными программами Республики Казахстан. Особо подчеркивается значимость образования, в частности высшего, и инновационного потенциала страны, которые существенно повышают уровень конкурентоспособности национальной экономики и обеспечивают устойчивое развитие нации.

В рамках исследования на основе факторного анализа была разработана система статистических показателей уровня развития человеческого капитала регионов Казахстана. Учитывая то, что человеческий капитал формируется на протяжении жизнедеятельности населения, исследование проводилось согласно этапам накопления, формирования и применения этого капитала. В данной статье дана оценка основным индикаторам человеческого капитала в динамике за 2010-2021 гг. по регионам Казахстана.

По результатам исследования сделаны выводы о связи уровня развития человеческого капитала с уровнем социально-экономического развития регионов Республики Казахстан.

Ключевые слова: человеческий капитал, квалификация, человеческие ресурсы, стратегическое управление, трудовые ресурсы.

FORMATION OF DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

U.E. Abdramanova *

1st year doctoral student of OP «Economics»
 Turan University
 Almaty, Republic of Kazakhstan
 E-mail: uabdramanova4@gmail.com
 ORCID: 0000-0002-2024-3646

N.S. Shmanova

М.е.с.
 LLP «Agrobiodiver»
 Almaty, Republic of Kazakhstan
 E-mail: nurka_20_10@mail.ru
 ORCID: 0000-0002-7324-7632

Zh.S. Dyusseminova

Master of Economic Sciences
 Kazakh Humanitarian and Legal Innovation
 University
 Semey, Republic of Kazakhstan
 E-mail: sajpitin@mail.ru
 ORCID: 0000-0001-5712-1290

M.K. Tuzubekova

Candidate of economics, associate professor,
 Turan Astana University
 Astana, Republic of Kazakhstan
 E-mail: t-madina@yandex.ru
 ORCID: 0000-0001-7135-4402

Abstract. The article discusses the main directions of the development of human capital of the Republic of Kazakhstan based on the results of a study on the dependence of the competitiveness of the country and the factors that form the national human capital, in accordance with the state programs of the Republic of Kazakhstan. The importance of education, in particular higher education, and the innovative potential of the country, which significantly increase the level of competitiveness of the national economy and ensure the sustainable development of the nation, is emphasized.

As part of the study, based on factor analysis, a system of statistical indicators of the level of human capital development in the regions of Kazakhstan was developed. Considering that human capital is formed throughout the life of the population, the study was conducted according to the stages of accumulation, formation and application of this capital. This article gives an assessment of the main indicators of human capital in dynamics for 2010-2021 by regions of Kazakhstan.

According to the results of the study, conclusions are drawn about the relationship between the level of human capital development and the level of socio-economic development of the regions of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: human capital, qualifications, human resources, strategic management, labor resources.